

MINDEN EGÉSZ ELTÖRÖTT...

A Nagy Háború magyarországi emlékezetének sajátosságai

Az 1914-1918. évi *Nagy Háború* centenáriumi megemlékezései, kiadványai, rendezvényei, amelyek különböző metszetekben próbálják megidézni és elemezni a XX. századi európai történelmet alapvetően befolyásoló eseménysort, már eddig is számos fontos tanulsággal jártak. Ezek közt figyelemreméltó sajátossága a százéves évfordulónak, hogy a háború által érintett országok többségében ma is aktív egyéni, családi és közösségi emlékek – feltve őrzött relikviák, a közgondolkodásban fontos szerepet játszó emlék- és emlékezeti helyek – alakítják azt a köztörténeti képet, amelyet a szaktörténetírás is igyekszik folyamatosan új megközelítésekkel kiegészíteni, kritikai elemzések tárgyává tenni.¹ A családon belül hagyományozódó generációs vagy kommunikatív emlékezet általában hatvan-hetven éven át marad fenn megélt és/vagy elbeszélte valóságként, a déd- és nagyszülők története révén. Az első világháború nemzedéki emlékezete mintha kivétel lenne ez alól: nemcsak a déd- és nagyapák levelei, naplói, képei kerülnek elő igen nagy számban, hanem számos családtörténetben – a fronton harcoló vagy éppen az itthon maradt és a létfenntartás minden terhét magukra vállalt dédszülők halála után, ma is – az első világháború eseményei, következményei mind meghatározó fontosságúnak tűnnek.

Gyáni Gábor joggal hangsúlyozza, hogy a háború legmaradandóbb emlékét szerte Európában, de például Gallipoli kapcsán még Ausztráliában is a katonák tömeges halálának, családok százazeireinek veszteségét feldolgozó gyászmunka jelentette. Ugyanakkor a nemzetek kollektív emlékezetében, s annak kanonizált változataiban a győztesek és a vesztes államok igyekeztek saját politikai érdekeiket előtérbe állítani. A honvédelem utólag mindent legitimáló szent parancsának jegyében a verduni, somme-i, galíciai, szerbiai, isonzói „anyagcsaták”, vérszivattyúk sokszor oktanul feláldozott sokszázazernyi férfi halálát a hősi halottak kultuszaként ünnepelték, egyszersmind személytelenítették.²

A magyarországi és különösen a magyar katonai tapasztalatok emlékei, a családok gyászának képei igen gyakran egybeötvöződtek a háború végkimenetelének, a Monarchia katonai vereségének, illetve a békeszerződéseknek és következményeiknek az emlékezetével. Utóbbiak azonban legtöbbször felülírják a közös hadseregben közösen megívott háború emlékét. S aligha véletlen,

1 Az első világháború emlékezetével összefüggő szerteágazó kérdéskör nemzetközi összehasonlító elemzésére ld. GYÁNI Gábor: *Az első világháború emlékezete*. In: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk. TOMKA Béla. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2015. 311-332. pp.

2 Uo. Az egyéni gyászmunka és a közösségi kommemoráció különbségeiről, a hősi halál „nacionalizálásáról” és „demokratizálásáról”, a „hősnek és nem áldozatnak” tekintett halott katonák emlékének állított háborús emlékművekről szólva megállapítja, hogy a nekik tulajdonított eredeti célja, szimbolikus értelme mindig is különbözött az egyéni és családi gyászban betöltött szerepétől. A nemzeti áldozat és hősiesség emlékezetét fokozatosan átvette a hazafiasság, a patriotizmus, majd a veszteségek miatt érzett gyász. GYÁNI Gábor: i. m. 316-317. pp.

hogy minden mai európai országban a centenáriumi emlékezet jól kivehetően más színezetet és hangsúlyt kapott.

Az Egyesült Királyságban a Birodalmi Hadtörténeti Múzeum, a manchesteri Nemzetek Múzeuma – élve a kiállítás hálózati interaktivitásával – a brit társadalom kulturális, társadalmi, politikai átalakulásának világháborús impulzusait, a nők megváltozott szerepét, a brit-német konfliktus előtérbe kerülését állította középpontba.³ Hasonlóképpen a monumentális berlini vagy schallaburgi kiállítások, az egymást követő németországi, ausztriai, csehországi tudományos konferenciák, társadalmi események ismételten felfedezték és hangsúlyozták a frontok és a hátszág élő kapcsolatát.⁴ A szarajevói és belgrádi rendezvények ezzel szemben fenntartani látszanak a háborús felelősség ősvitájának folytonosságát.⁵

Megosztott emlékezet

A XX. század eleji Magyar Királyság – az intenzív és sikeres modernizációs folyamatok révén társadalmilag gazdagon rétegzett, egyszersmind nyelvileg és vallásilag is sokszínű Monarchia egyenrangú keleti részét alkotta. Maga is társadalmi és nemzetiségi feszültségekkel terhes, soknemzetiségű – poliglott és multikonfesszionális – állam volt. A kiegyezéskori magyar állameszmét viszont alapvetően éppen úgy a nemzetállamiság gondolköre határozta meg. Amennyiben a reális történeti olvasatokra vagyunk kíváncsiak, látnunk kell a XIX–XX. század fordulóján erőteljes, de területileg erősen szórt modernizációs folyamatokat: például a pozitív demográfiai, iparosodási, oktatási-kulturális, urbanizációs változásokat. Ezek kísérőjelenségeiként gyorsan erősödött és széles körűen szervezett munkásmozgalom jött létre, amelynek jelentőségét és erejét a korabeli magyar politikai elit is felismerték. Az országban élő nem magyar nemzeti társadalmak érdekei szintén nem előzménytelenül jelentek meg Tisza István háborús kormányának politikájában. A nemzetiségi mozgalmak nemzetépítő nacionalizmusa évtizedeken át egyfajta emancipációs logika szerint működött, miközben a németek, szlovákok és persze a vallási

3 Imperial War Museum centenáriumi honlapja. <http://www.iwm.org.uk/corporate/projects-partnerships/first-world-war-centenary-partnership>. A manchesteri múzeum kiállításának honlapját ld. <http://www.iwm.org.uk/history/first-world-war>.

4 A „kilenc millió katonai és hatmillió civil áldozattal járó” háborút a berlini Deutsches Historisches Museum kiállítása a nagyipari méreteket öltött háborús pusztítást egyéni életutakkal és tragédiákkal szembesítette. A kiállítás honlapján sok részlet elérhető: <https://www.dhm.de/ausstellungen/archiv/2014/der-erste-weltkrieg/die-ausstellung.html>. A schallaburgi Jubel & Elend *Leben mit dem Großen Krieg 1914-1918 (Ujjongás és nyomorúság. Élet a Nagy Háborúban 1914-1918)* címmel 2014 áprilisa és novembere közt bemutatott kiállításról és katalógusáról ld. a Múzeum honlapjának beszámolóját. <http://www.renaissanceschloss-schallaburg.at/blog/3526/ausstellungsrundgang-jubelelend-leben-mit-dem-grossen-krieg-1914-1918%E2%80%80%B3-4/>. Jellemező, hogy miként a magyarországi kiállítások is rendre figyelmen kívül hagyják a Monarchia Lajtától nyugatra terjedő „osztrák” részeit, a schallaburgi anyagban is alig akadtak magyarországi vonatkozások.

5 Különösen a szerb történészek vették fel a harcot a nemzetközi történetírásban szerintük tudatosan szerb- és oroszellenes éllel elindított revíziós nézetekkel szemben. Bjelajac, Mile: Szerbia a Nagy Háború kitörésének 100. évfordulója kapcsán kibontakozó történész pár beszédben, *Világtörténet* (2015) 2. sz. Ugyanerről ld. a szerző könyvét: Bjelajac, Mile: *1914–2014: Zašto revizija? Stare i nove kontroverze o uzrocima Prvog svetskog rata*. Medija centar Odbrana, Beograd, 2014.

közösségként emancipálódott zsidóság asszimilációja megtizedelte ezeknek a közösségeknek a társadalmi bázisát. „Iparosodó agrárországgként” és felerészben nem magyar anyanyelvű multi-etnikus nemzetállamként tehát sokféle ellentmondás, konfliktus, egzisztenciális fenyegetettség jellemezte a dualizmuskori Magyarországot.

A világháború kirobbanása a látszólagos stabilitás, a boldog békeévek sikerei ellenére több szempontból is kritikus időpontban érintette a magyar államot. A közös hadsereg és az annak részévé vált magyar honvédség felszereltségben, hadi tapasztalatokban elmaradt a harcba induló többi nagyhatalométól. A magyar államiság szempontjából optimális dualista berendezkedés átalakítását nemcsak Ferenc Ferdinánd trónörökös, hanem a szociáldemokrácia, a nemzetiségi mozgalmak többsége egyaránt szorgalmazta. Tisza István magyar miniszterelnök kétségtelenül igen nagy tekintélye ellenére Magyarország a sokáig a háború nélkül sem halogatható szerkezeti átalakítások akadályává vált. A háborús konfliktus pedig még inkább felerősítette Magyarország multi-etnikus nemzetállamiságának bel- és külpolitikai kockázatait.

A világháborút minden résztvevő országban az igazságos és honvédó háborúként értelmezték. A mozgósítás, a harcba indulás kezdeti lelkesedését, a négy és fél éven, 51 hónapon át zajló irtózatos háború fenntarthatóságát jórészt az igazságos, nemzeti szabadságharc, a függetlenségi küzdelem szándéka és hite, akarata és illúziója volt képes biztosítani. Paradox módon egyszerre mind a két oldalon, magyaroknak és szerbeknek, németeknek és franciáknak, osztrákoknak és olaszoknak, törököknek és oroszoknak. Aki a világháború történelmét egyetlen nemzet szempontjai és igazsága szerint szeretné megérteni, alighanem súlyos tévedéseknek teszi ki magát.⁶ Ezzel együtt mindenkinek szembesülnie kell azzal, hogy a legyőzött államok – Németország, Ausztria, Magyarország, Bulgária és Törökország – számára a háború tragikus veszteségeit a méltánytalan és igazságtalan békeszerződések drámája tette mindenféle történeti értelmezés és emlékezés tartós keretévé.

A magyar történelemben a minden korábbinál súlyosabb 1918. őszi háborús vereség – a padovai és belgrádi fegyverszünet, a trianoni békeszerződés, illetve a békekötés előtti román, jugoszláv, csehszlovák katonai foglalások területi veszteségeivel együtt – a vesztes csaták, a „nemzeti nagy temetők” emlékezeti helyei közé tartozik. Przemyśl és Gorlice, Doberdó és Isonzó mellett a trianoni határokon kívülre került Erdély, Bánság, Partium, Felvidék, Délvidék és Órvidék, kivált azok magyar többségű részeinek elvesztése miatt Európában egyedülállóan tragikussá tette a Nagy Háború magyar emlékezetét. Az osztrákok egy ideig reménykedtek a Németországgal való egyesülés lehetőségében. Ciszlajtánia nem osztrák tartományainak elvesztését a két világháború közt könnyebben el tudták fogadni Bécsben, mint a történeti magyar állam felbomlását Budapesten. Az Ausztria határain kívülre került közel ötmillió német ügye pedig rövid időn belül a német külpolitika asztalára került. A weimari Németország, lényegesen kisebb területi veszteségek mellett igyekezett beilleszkedni a versailles-i európai

6 A világháborús magyar emlékezetnek sok sajátossága közt alighanem az a legszembetűnőbb, hogy az egész négy és fél évet valójában a történeti magyar állam felbomlásának és a trianoni békeszerződésnek a prizmáján keresztül nézzük. Ráadásul a dualizmus korának boldog békeidejét és a kiegyezést megelőző másfél száz évet eléggé szisztematikusan megpróbáltuk „habsburgtalanítani”, így a világháborút és az elszenvedett vereséget ma is nehéz reális keretek közt elemezni, s ezért is erősödhetnek meg időről időre a magyar közgondolkodásban a német tördőfés-elmélethez hasonló konspiratív elképzelések, amelyek a háborús vereség bonyolult összefüggéseit az éppen ügyeletes bűnbakoknak a magyar történelemből való kiátkozásával vélik megoldhatónak.

rendbe, miközben a német kommunisták és a nemzeti szocialisták mindent elkövettek a versailles-i rendszer felszámolása érdekében.

Paradox módon az angolok és a magukat a világháború legnagyobb nyerteseinek tekintő franciák, olaszok számára is az első világháború emlékezeti helyeit nem diadalkapuk, hanem a hatalmas katonai temetők jelentik a verduni, marne-i, somme-i, ypres-i csaták színhelyén. A történeti emlékezet szakszerű kutatása jelentős mértékben közrejátszott abban, hogy a kisemberek millióinak halála és szenvedése megkérdőjelezte a háborús felelősség évtizedeken át egyoldalú megközelítését. Ahol a front mindkét oldalán milliók váltak a világhatalmi törekvések áldozatává, mára már tarthatatlanná vált a háborús felelősségnek kizárólag a központi hatalmak, mindenekelőtt Berlin, Bécs és Budapest, az angolok által megvetően *hunoknak* nevezett németek és közép-európaiak rovására írni. Az első világháború történeti értékelésében mára a nagyhatalmak közös felelősége jelenti a lehetséges közös megközelítések alapját. Nincs többé a háborúnak egyetlen felelőse, sem Bécs, sem Berlint nem lehet a háború egyedüli kirobbantójának nevezni, hiszen Párizs, Pétervár és London éppúgy a háború mellett döntött, mint az Osztrák-Magyar Monarchia és a Német Birodalom kormánya. Ebben a történelempolitikai vitában ideje lenne tisztázni a Monarchia nemzeti emlékezeteinek belső és egymás közti ellentmondásait is.

Ennek a most körvonalazódó, közel száz évvel megkésett történeti konszenzusnak a segítségével a centenáriumi könyvtárnyi szakirodalma alapvetően átírhatja a világháború történelmét, amelyet éppúgy nem lehet egyetlen nemzet szempontjából igazságosan és méltányosan megírni, mint semmilyen más, nemzetközi eseményt, több államra kiterjedő történeti folyamatot. Többé nem lehet a győztesek jogán a világháborús felelősséget csak a vesztesek nyakába varrni, de a vesztesek sem tekinthetnek magukat ártatlan áldozatnak, hiszen az ő részvételük, az ő döntéseik is kellett ahhoz, hogy a kontinens lángba boruljon. Voltak, akik a világháborút a nemzetek forradalmának, az elnyomott kis nemzetek felszabadulásáért folyó küzdelemnek tekintették, mások a nyugati demokrácia és a keleti teokrácia, a parlamentarizmus és az önkényuralom konfliktusát tartották meghatározónak. A csehszlovák, lengyel, jugoszláv, román emlékezetben ennek „az igazságos” és „nemzeti” háborúnak a képe maradt fenn, miközben e nemzetek katonáinak jelentős része szintén a Monarchia hadseregében harcolt. A XX. századi európai nacionalizmusok és szélsőséges ideológiák kétségkívül sok ösztönzést kaptak az első világháborúból és az azokat lezáró forradalmakból, ellenforradalmakból, akárcsak a versailles-i békerendszer hibás döntéseiből.

A városok helyzete a háborúban

A kiegyezés korának magyar várospolitikájában számos kiváló városvezetőt ismerünk. A főváros nagy tekintélyű polgármesterei – például báró Podmaniczky Frigyes, Bárczi István – mellett elég, ha csak Szombathely emblematis és országos hírű polgármesterét, Éhen Gyulát, Zalaegerszeg kiváló vezetőjét Várhidy Lajost, vagy a Győr fellendítésben múlhatatlan érdemeket szerzett Zechmeister Károlyt és Wennes Jenőt vagy éppen Harrer Ferencet, Óbuda polgármesterét, majd az 1917-ben leégett Gyöngyös újjáépítési biztosát említjük. Éhen Gyula könyveiben, tanulmányaiiban a modern magyar várost és a városokkal együtt a magyar történelem színpadára lépő modern polgárt és polgári közösséget vizionálta. Tény, hogy a modern Magyarország alternatíváját ők képviselheték volna, s az is tény, hogy az első világháború és verség miatt ez a polgári alternatíva tartósan zárójelbe került.

Az ország másik végén, Kassán ekkor vált Blanár Béla a város modernizátorává, Marosvásárhely megújítójává pedig Bernády György, aki 1909-1912 közötti polgármesterségét egyedülként

a román idők alatt is képes volt megismételni. Szegeden Lázár György, Kecskeméten pedig Kada Elek indítottak be olyan közműprogramokat, kulturális, gazdasági fejlesztéseket, amelyeknek köszönhetően a két város messze megelőzte a többi alföldi várost.

Ők és a többi városvezető nagy munkát végeztek a magyar városok megújítása, ipari, kereskedelmi, oktatási, egészségügyi funkcióinak kiterjesztése, az élhető lakásállomány és hasznos közüzemes gyarapítása érdekében. A háborús hátország működőképessége szempontjából meghatározó szerepe volt a városoknak, kivált annak a 12 regionális központnak, amely a kiegyezés korában nemcsak a népesség számának növekedésével, hanem a modern városközpontok gazdasági, közlekedési, közigazgatási, oktatási, kulturális, oktatási funkcióinak működtetésével több megyeyi térségre terjesztette ki a maga vonzáskörzetét, befolyását.⁷ A világvárosi fejlődési tempót diktiláló országos főváros mellett négy másik „főváros”, a horvát-szlavon-dalmát társország fővárosa, Zágráb, a történeti főváros Pozsony, Bánság fővárosa Temesvár és persze az unióval sokat nyerő és veszítő Erdély magyar fővárosa, Kolozsvár jelentette a négy legerősebb regionális központot. Mögöttük az Alföld három regionális központja – Nagyvárad, Debrecen és Szeged – következett.

A történeti Felső-Magyarországon Kassa, majd a két dunántúli régióközpont, Pécs és Győr következett. A legtöbb központi funkciót betöltő, gazdaságilag is komoly tényezőnek számító tizenkét központ sorát Arad és Brassó zárja. Ez a XX. század eleji városhierarchia is jelzi, hogy Budapesttől legalább 120 kilométernyi távolságban kezdődő regionális centrumok nagyobbik része – összesen nyolc város – az 1920-ban leválasztott peremrégiókban emelkedett ki a korabeli magyar városhálózatból. Ugyanakkor egész régióknak nem volt valódi, nagyvárosi rangú városközpontja, Északkelet-Magyarországon Ungvár és Munkács gyorsan fejlődött ugyan, de éppúgy nem váltak régiócentrumokká, mint ahogy a Vág- és Garam-völgyében vagy a bácskai, szerémségi és torontáli délvidéken sem nőtte ki magát tényleges nagyvárossá sem Szabadka, sem Újvidék.

Az első világháborút megelőző utolsó, 1910. évi népszámlálás szerint a magyarországi városok, városi agglomerációk közt a gyáripari alkalmazottak számát tekintve a maga közel másfélszázézer munkásával 15-ször nagyobb ipari munkaerővel rendelkezett, mint a második helyezett Pozsony. A városhálózat a kiegyezés korában igen nagy változásokon ment át: a kezdeti 175 városi jogállású településből 1900-ra csak 13 maradt, majd számuk az első világháború előtt 139-re nőtt. Ugyanakkor 56 település, köztük számos nagy múltú, de fejlődésében megrekedt történeti város elvesztette városi rangját, míg 24, főleg ipari településből először lett város. Ennek a városhálózatnak az alapját továbbra is a mezővárosi, nagyközségi múlttal rendelkező kisvárosok alkották. 1910-ben a 130 magyarországi város közel kétharmadának (63,5 százalékának) volt 20 ezernél kevesebb lakosa, s csupán a városok 15 százalékában éltek többen 50 ezer főnél.

A városiasodás statisztikai mutatói mögött a nyugat-európai urbanizációtól és urbanizáltságtól, s még inkább a polgári fejlődéstől való magyarországi elmaradást bírálva Szekfű igen kemény ítéletet mondott a *Magyar történetben*: „A városi polgárság nem volt középosztály, s így a városok fejlődése is igen lassú, mert a városi lakosság tömegét kitevő parasztság is akadályozta kulturális igénytelenségével. 1906-ban 130 városi közigazgatással bíró község közül csak 36-nak volt ivóvízvezetéke, 28-nak artézi kútja; csatornázás csak 12 városban volt, s bár közvágóhíd létesítését

7 A korszak magyar várospolitikájáról ld. pl. BELUSZKY Pál: *A regionális központok kialakulása Magyarországon*. In: Magyar Tudomány (2007) 6. sz. 721-729. pp. BREINICH Gábor: *A magyar városok szövetkezése a dualizmus korszakában. Tanulmányok Budapest múltjából XXXIX*. Budapest Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1996. 85-114. pp. http://epa.oszk.hu/02100/02120/00025/pdf/ORSZ_BPTM_TBM_25.pdf.

törvény mondta ki, ez még sok helyütt hiányzik. A halandóság a városokban is nagy, s ebben a korszakban a nyugati államok között halandóság dolgában az utolsók lettünk.”⁸

Fölöttébb kritikus volt Szekfű a városok iskola- és kórházfejlesztési teljesítményével is, mert szerinte az oktatási és egészségügyi intézmények fenntartását a legtöbb város csak igen súlyos, 20–100%-os póttadóval tudta megoldani anélkül, hogy költségvetési egyensúlya ne borult volna fel. Mindenek okát részben a még mindig patriarchális közigazgatási gyakorlatban, részben pedig abban látta, hogy a jövedelmező városi üzemeket kényelmességből bérbe adták, a világítást, közlekedést, vízvezetékét pedig pesti vagy külföldi vállaltok működtették. A 130 város együtt alig tízmillió forint jövedelemre tett szert az együttesen 800 ezer holdnyi földbirtokából és ugyancsak hatalmas ház és egyéb ingatlantulajdonából.

Sok esetben az impozáns városi fejlesztések végletesen megnehezítették a kiegyensúlyozott városi gazdálkodást, és egész sor felvidéki, erdélyi és alföldi városban a csőd közelébe jutottak. A székelyföldi városokat elemző Pál Judit a városfejlesztések miatt méltán sokat dicsért Bernády György kapcsán is megjegyezte, hogy Marosvásárhely városát az állami kölcsönökből finanszírozott nagy beruházásai miatt alighanem csak az első világháború kitörése mentette meg.⁹ Hasonló volt a helyzet Kassán vagy Ungvárott is. Amint Szekfű kritikus értékelését felvillantva láthatjuk, sokan, sokszor és sokféleképpen próbálták az elmúlt száz évben elemezni a boldog békeidők magyarországi városainak fejlődését. Minden hiányosság, egyenetlenség, megszakítottság ellenére a mostani centenáriumi évfordulók is azt jelzik, hogy a dualizmus korának urbanizációs folyamata alapvető fontosságú része volt a korabeli magyarországi társadalmi-gazdasági és kulturális-politikai modernizációs folyamatnak, amely sok mutatóban kézzel fogható, elérhető közelségbe hozta a nyugat-európai fejlődési mintákat, gazdasági és kulturális színvonalat vagy épp a polgári és munkásbéréket.

A háború alapvetően és többszörösen átformálta a városok életét: előbb a mozgósítás hektikus, részben euforikus, részben fegyelmezett, ugyanakkor mégis csak drámai jelenetei zavarták meg a városi élet hétköznapjait. A népfelkelők és az önkéntesek tízezreivel a háborús létszámra feltöltött hadosztályok katonái pár napig talán maguk is elhitték, hogy egyfajta férfias, hősiesség kaland vár rájuk csupán, de a frontra kiéve hamarosan meg kellett tapasztalniuk a fegyveres éles bevetésre jórészt alkalmatlan tömegek nyomorúságos kiszolgáltatottságát, sebezhetőségét és a halál korábban elképzelhetetlen közelségét.

Az országos és a helyi sajtó hetekig, hónapokig igyekezett ezt a látszatot fenntartani. Fokozatosan azonban a kincstári optimizmus is kiveszett a lapok oldalairól. Helyüket a városi polgárság, különösen az asszonyok és lányok, az egyházak és a polgári egyesületek jótékonyági felhívásai, kezdeményezései, a gyűjtések és segélyek hírei vették át. Az orosz betörés által sújtott Sáros vármegye újjáépítésében maga Tisza István miniszterelnök kezdeményezte a lerombolt falvak állami támogatással való újjáépítését. Debrecen város és több más hajdúsági város fogott össze Zboró városa elpusztult váraljai részének Debrecenfalva néven való újjáépítésére.¹⁰ Az egyre nehezebb

8 SZEKFI Gyula: *Magyar Történet, Hetedik Könyv, Tizenkilencedik és huszadik század*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928. 556-557. pp. <http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0002/0007/0004/0002-20a.html>.

9 PÁL Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1764-1914*. Pro-Print, Csíkszereda, 2003. 599. p. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=739>.

10 GAZDAG István: *Hajdú és Bihar megyék gazdaságtörténetének néhány kérdése az első világháború éveiben*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve V. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen 1978. 7. p. <http://www.hbml.archivportal.hu/data/files/144617658.pdf>.

gazdasági és működtetési helyzetbe került városok között némi előnyt élveztek azok, amelyekben hadiipari létesítmények működtek. Budapesten, Miskolcon és persze – az 1913-ban a csehországi Škoda Művekkel közösen felépített ágyúgyárának köszönhetően – Győrben is biztosítva volt a gyári munka mindaddig, amíg volt megfelelő férfi munkaerő.

Jórészt a városok viselték a terhet az államháztartás egyensúlyi helyzetének javítása érdekében meghirdetett, egymást követő hadikölcsönöknek, amelyet a nemzet kölcsönként reklámozott minden újság és plakát, valójában mindenki tisztában volt vele, hogy a feneketlen háborús költségek fedezetét szolgálták az állami, városi alkalmazottaktól kötelezően elvárt jegyzések. A nyolc alkalommal kiírt és a hivatalos szervek által igényelt hadikölcsön-jegyzések a városi társadalom súlyos anyagi megterhelését jelentették. Jól példázza a városok, köztük a háború előtt legsikeresebbek, mint például Kolozsvár és Pozsony nehéz helyzetét, hogy Pozsony város közigazgatási bizottsága valamennyi város nevében kérte a kormányt, „gondoskodjék a háború terhe alatt roskadozó városokról. Mert hiszen ki tagadná, hogy a háborúban a városok polgársága szenved a legtöbbet [...] a háború a

városok háztartásának alapjait rázza meg...¹¹ Nagyvárad közjövödelme rendkívüli mértékben visszaesett: „A háború első következménye: a gazdasági élet fennakadása [...] megszűnt a gazdasági forgalom [...] minimumra csökkent a kereső népesség...¹² Ennek következményeként a polgárok adófizetési képessége is. 1916 tavaszán Nagyvárad 9000 adófizetőjéből 7000 végrehajtás alatt állt.

A háború nyomorúságának tudatosítása

A katona és otthoni családtagjainak a háborúval kapcsolatos elsődleges tapasztalata a normális élet és gazdálkodás kereteinek megszűnése volt. Mindez jórészt a férfi munkaerő nagy részének háborús célokra való kivonásából, másrészt a hadigazdálkodásra jellemző hiánygazdaságból, a folyamatosan növekvő drágaságból, a korrupcióból adódott. A háború első két évében a 18-50 év közötti korosztályokra kiterjedő hadkötelezettség miatt az asszonyokra, gyermekekre és idősebbekre maradt a munka, amely emiatt folyamatosan késlekedett, s maga a szántás, kapálás, kaszálás, aratás, s persze az állattartás és a ház körüli kézműves munkák is megsínylették a hozzáértő férfihez hiányát. Mindez természetesen hatványozottan igaz volt a városi munkásságra, amelynek csak a legkritikább esetben volt lehetősége a hiányzó alapvető élelmiszerek megtermelésére.

A havonta tízezer számra a hátsóországba visszaküldött sebesültek kezelésére Magyarországnak meg kellett dupláznia a kórházi kapacitását, amit jórészt a front közeli városok, Kassa, Eperjes, Besztercebánya, Losonc, Miskolc és persze a főváros katonai célokra lefoglalható villáinak, középületeinek, illetve a balatoni üdülőhelyek szanatóriumainak átalakításával 1915 végére sikerült is teljesíteni. A front közeli városok – különösen az 1914-1915 évi Kárpátokban, majd 1916 őszén az Erdélyben folyt harcok idején – igazi kórházvárosokká, részben pedig a szabadságolt katonák pihenőhelyévé váltak. Kassát például már 1914 decemberében ellepték a sebesült, vagy éppen a frontra átutazó katonák, akik helyi kocsmákat és bordélyházakat keresték fel. A város a háború első évében valóban testközelből élte meg a háborút, annak minden szörnyűségével együtt. 1914 decemberének első napjaiban az oroszok Bártfa elfoglalásával Kassát is veszélyeztették, ami hatalmas pánikot váltott ki. Csak az 1915 nyarán, a gorlicei áttörés után került a város ismét biztonságos távolságra a fronttól.¹³

A háború képzelt dicsősége és a frontok hétköznapijainak gyors kijózanodását elsőként a nagy számban frontra vezényelt értelmiségiek, hivatalnok tudták megfogalmazni, s vállalva a kockázatot, papírra is vetni. Így például Mangold Gusztáv, a Vöröskereszt Egylet füredi szervezetének alapító tagja a *Balatonfüredi Hírlap*nak 1914 novemberében küldött tudósításában a naponta százszámra elpusztuló katonabajtársak halálából jutott olyan következtetésre, amely a hivatalosság szintjein majd csak 3-4 év múlva fogalmazódott meg. „... A múlt héten voltam kirendeltségi őrszem az állomáson. Sebesülteket hoztak... Hogy hányat? Azt nem tudom! Sokat, igen sokat! Az én érző és vérző keblemnek szédületesen sokat. Sohasem hittem volna, hogy ennyire erőt vesz rajtam a megindulás. Íme, ez tehát a háborúnak valódi képe? Borzasztó! Hogy a civilizációs zászlóvivői (a) kultúra összes vívmányait csak erre tudják felhasználni, irtózatos, hogy a tudomány és a hit, a művészet csak ebben leli kedvtelését s ösztönzi, hogy a gyilkolás, rombolás, fosztogatás fellobbanásának essék áldozatos martalékául a testvér, a fiú, az apa, a férj – teremtő két karja...¹⁴

11 Uo.

12 Uo.

13 GERGELY László: *Kassa – egy város az első világháborúban*. http://www.rovart.com/hu/kassa-egy-varos-az-els-vilaghaboruban_2928.

14 SZIKLAY Zoltán: *Balatonfüredtől Odesszáig. Balatonfüred 1914-1918*. BalaTON Art, Balatonfüred 2009.

Szenti Tibor, az alföldi magyar világ kiváló néprajzosa sok száz katonalevél alapján a katonák időérzékelésének megváltozását mutatta be: „A háború egyszer fölfokozott élettempót diktált, máskor pedig szinte megállította az időt. Akik a harcokban szenvedtek, gyakran észre sem vették, hogy például már két napja nem ettek vagy hogy második hete küzdenek egy nyomorult magaslat elfoglalásáért, amely sok emberéletet követelt, de a háború kimenetele szemszögéből végül jelentéktelen tényező volt. Mások fölött viszont hihetetlenül lassan csordogált az idő. A család otthon gondokkal küszködött. A katona röpiült volna hozzájuk, de a front állt, kilátástalanul megrekedtek az események. Ezek a tények is több idődimenziót hoztak létre.”¹⁵

A harctér és a hátszáz közötti hatalmas távolságot, feszültséget tovább növelték azok a hírek, amelyek a háborúból kimaradók részvétlenségéről, egyesek meggazdagodásáról szóltak. Riasztóak és lehangelőak voltak a frontokról hazatérő első hátszázai tapasztalatai: miként azt Sziklay Zoltán a füredi vöröskeresztesek feljegyzései alapján leírta, az 1914 nyárvégi, kora őszi balatoni szezon a háborús mozgósítás ellenére hivalkodva élvező felső tízezer a maga érzéketlen urizálásával irritálta a füredi polgárságot és a behívóra váró füredi fiatalokat. „Üres frázisokká váltak a frontokon beléjük sulykolt és elhíttelt mondatok és szavak.”¹⁶ S nem volt ez másképp Pesten sem, miként azt egy rövid szabadságon a fővárosba visszatérő honvédtiszt, vitéz dr. Neusiedler (Arató) Jenő igen kritikusan feljegyezte. „Nagyon lehangel, amit Pesten tapasztalok, látom a hadigazdagok hivalkodását, a felmentettek – csupa fiatal, erős férfi – páváskodását, a nagyban folyó üzletelést, az eszeveszett mulatozásokat s mindaz, amit látok, hallok, valami feneketlen dühöt vált ki belőlem: hát ezekért döglünk mi odakinn. Lehangeltem utazom vissza a harctérre.”¹⁷

A hadba vonult, íráshoz nem szokott paraszt- és munkáskatonák a háború éve alatt lettek újságolvasók, térképek és könyvek iránt érdeklődők, akik élményeiket és megpróbáltatásaikat igyekeztek valamilyen formában írásban is rögzíteni. A Nógrád megyei Bóna Béla és felesége azon kevés kivételek közé tartozott, akiknek nemcsak fennmaradtak, hanem egyesültek az egymásnak küldött levelei.¹⁸ Az 1888-as születésű Bóna Béla 1915 augusztusában kapta meg behívóját. Előbb a montenegrói, majd a galíciai és volhíniai frontra vezényelték, hogy azután 1916 októberében orosz hadifogságba kerüljön és két éven át a kaukázusi hadifogolytáborban rendezkedjen be a túlélésre. A kőművesmesterként átlagosnál képzetesebb Bóna Béla levelei közt olyanok is ránk maradtak, amelyeket bajtársaival Debrecenen keresztül, a cenzúra megkerülésével küldött feleségének. Ezek a cenzúramentes, őszinte levelek három fontos jelenségre hívják fel figyelmünket. Egyrészt a galíciai front magyar katonái tisztában voltak a hadiszerecsé forgandóságával, lövészárk-háború nyomasztó bizonytalanságaival. S közben a katonák és a hátszáz élete, ellátása is egyre rosszabbra vált: „Mit akarnak még tőlünk?” – kérdezte 1916. június 29-i volhíniai cenzúramentes levelében. „Hiszen elvették már mindenünket, elvették boldogságunkat, elvették egészségünket, étel-ital úgy van, hogy az ételt, amivel most tartanak, odahaza becsületesemre mondom, a kutya sem enné meg. A bánás nem különb. Hát mi kell még a drága Hazáért?”¹⁹ Bóna Béla a felségéhez és kicsiny

20-21. pp. http://katonadolog.gportal.hu/portal/katonadolog/upload/689772_1295626382_09354.pdf.
15 SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*. Szerzői kiadás, 2008. 5. p. www.mek.oszk.hu/08700/08715/08715.doc.

16 SZIKLAI Zoltán: i. m. 24. p.

17 Uo.

18 KONCSOL László: *Egy nógrádi kőművesmester hagyatéka (Bóna Béla 1888-1962)*. Madách Posonium, Pozsony, 2011.

19 Uo. 54. p.

leánygyermekéhez ragaszkodva igyekszik minden követ megmozgatni, hogy legalább szabadságra hazakerüljön vagy ha ez nem sikerülhet, megpróbálja úgy teljesíteni a parancsot, hogy életét feleslegesen ne kockáztassa. A családhoz, az emberhez méltó élethez való ragaszkodás termi meg a békevágy első, homályos megnyilvánulásait, az egyre értelmetlenebbnek tűnő tömeges pusztítás elutasítását és a hatalmas veszteségek felelőseinek nevére nevezését.

A hátszág hőseivé vált nők és asszonyok katonaférjek, testvéreik túlélésében, hűségében és egészséges hazatérésében reménykedve gyakrabban írták le leveleikben leplezetlenül az igazságot, mint a katona szigorúsághoz, ellenőrzéséhez szokott katonák. A tartós éhezés, a minden földi javak szűkössége és a nélkülözés a háború harmadik évében már gyakran készítette lázongó gondolatok papírra vetésére az asszonyokat. Kiszolgáltatottságukat tovább növelte a hadba vonulást korrupcióval kiváltó tehetősebbek érzéketlensége. Rákóczy Istvánné Mezőgyánból 1917 októberében írt és a cenzúra által elfogott levelében már az úri osztály többszörös felelőségére mutatott rá: „tudod kedves férjem, nem törődök én már semmivel, senkivel, mert ez az élet nem élet, csak nyomorúság, így kel leélni az életet, nyomorúsággal, könyhulatással, sirva alszunk el, sirva kelünk fel, sirva eszünk, akik elgondojuk az életünk sorját, hogy miért nem nyílik meg a föld, nyelne el a sok szegint, maradnának meg az urak, tudom elmulna a háború, mert az úr mind itthon van, azokra meg a jó isten adna egy háborút, ha mégsem elégték meg a vérontást, még a maradékát is tegye földönfutóvá, aki még nem elégték meg.”²⁰ Magyaródi Júlia 1917. május 8-án Mórról az éhhalál által fenyegetett köznép nyomorúságáról a következő sorokat írta férjének, az isonzói fronton harcoló Magyaródi Sándornak: „Hétszámra nem kapunk egy szem lisztet sem, és azzal biztatnak, hogy az idén gabonát sem lehet venni, még a lábán rekvirálják a jószágot. És az aratáshoz katonaság lesz kirendelve ellenőrzés végett, hogy senki félre ne tehessen a termésből semmit.”²¹ A fehérgyarmati Vida Jánosné testvérének Erdős Mihálynak az olasz frontra szintén a legsötétebb képet festette az itthoni viszonyokról. „Hát nem tudjuk ecsém, hogy mikor lesz vége, megúntátok tik is, ecsém, de mink is, de csak a jó isten könyörülne mán rajtunk, hogy még akik megvattok, jöhetnétek haza minyájan az rég itthon hagyot özvegyetek, árvátok közé, akik oj nehezen várunk beneteket, kedves ecsém semi újságot nem írhatam, mert nincsen nálunk semi újság, nem írhatam, nincsen semi jó újság.”²²

Nemzetek háborúja?

A Monarchia soknemzetiségű hadseregében egyre gyakrabban kellett szembesülni azzal, hogy a közös haza kezdeti lelkes védelmében a szláv, román katonák egyre kevésbé voltak odaadók. Ezzel együtt Közép-Európában a küzdelem csak az utolsó, záró szakaszában, s még inkább az úgynevezett utóháborúban vált nemzetek háborújává. Minden ellentétes feltételezéssel szemben a világháborúban a Monarchiáért, Magyarországért, a császárért és a királyért meghalt 600-700 ezer magyarországi magyar, román, szlovák, szerb, horvát, rutén, német anyanyelvű és ugyancsak sokféle vallású katona áldozata nem erősítette meg a birodalom és az ország kívülről fenyegetett egységét. Ugyanakkor az egymással harcoló hadseregek katonái megtanulták egymást becsülni. Miközben az államok

20 Uo. 642 p.

21 A frontra írott levélből idézi KAPOSI József – SZTÁRAY Miklós: *Történelem és társadalomismeret a szakiskolák 10. évfolyama számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2010. *Befejezetlen múlt*. http://www.kodaly-pecs.sulinet.hu/kodalyhet/doc/2013/Befejezetlen_mult_A_nagy_haboru.pdf.

22 HANÁK Péter: *Népi levelek az első világháborúból*. In: SZABÓ Dániel: *Az első világháború emlékezete*. Osiris Kiadó, Budapest, 2010. 634. p.

propaganda gépezete gyűlöletet szított, a lövészárkok népe elismerte a szembenálló nemzetek katonai erőit. Az angol, francia, olasz, orosz ellenség nemzeti érzéseinek jogosultságát a magyar bakák is megéreztek és belátták. A világháború azonban eleve a másik nemzet legyőzését, a világ feletti uralom kizárólagos megszerzését, azaz magát a lehetetlent tűzte ki célul. Kovács György említett naplójában erről így írt 1918 augusztusában: „A háborúban lobognak a zászlók, egyik piros, a másik zöld, a harmadik sárga és fehér, kék, fekete és lila színben, a hajók ormán. Mindegyik vitézül harcol, mindegyik a hadi szerencsében bíz, mindegyik kultúr-nemzet akar lenni, mindegyik le akarja győzni a másikat, hogy ő lehessen a világ ura, hogy ő diktáljon, ő kormányozzon a másikkal felett. Hej, pedig, de kár öldösnie egymást, amikor minden egyik nemzet szépen megélt a maga hazájában.”²³

Az elhúzódozó, végtelennek látszó, egyre több nélkülözést, fájdalmat, gyászt hozó háború értelmetlensége a cenzúrázott katonalevelekben legfeljebb rejtve, a naplókban, közvetlenül hazaküldött tudósításokban viszont egyre nyíltabban jelenik meg.

A már említett nógrádi kőműves egyik hazacsempészett és ránk maradt 1916. novemberi levelében már mintegy megelőlegezi a háború végi forradalmi hangulatokat: „Élelmezés gyatra, takarmány leves, bűdös hús, penészes kenyér, örökös nyughatatlanság és naponként öt cigaretta. Elég jó ugye? De hát mit csináljunk, ezt túrni kell a haza nevében Tisza Pistáért. Ott gebedjen meg, ahol van. De csak bízunk a jó Istenben, majd jóra fordítja ő ezt a sok kínszenvedést, a türelem nem maradhat jutalom nélkül.”²⁴

S nemcsak az egyes államok, az egyes kontinensek belső rendje alakult át, hanem az új világerend alapjai is ekkor kezdtek körvonalazódni: a világ hét-nyolc nagy civilizációja közt a három kontinensre kiterjedő, vezető nyugati kultúrkör magterülete a megosztott és vérző Európán kívülre, az észak-amerikai kontinensre tolódott át. Ugyanakkor a japán, iszlám és a kínai, s részben az indiai civilizációk számára szintén az első világháború jelenti az új kezdetet, a gyarmatosítás alóli felszabadulás önrendelkezési, függetlenségi harcainak kiindulópontját. Az emberiség nagyszabású öngyilkossági kísérleteként is emlegetett világháború alapvetően mégis a rombolást és pusztítást jelentette. A magyar olvasatban ez a mozzanat minden más európai nemzetnél hangsúlyosabban van jelen. Amiért a pusztulás képe ilyen egyértelmű, annak fő oka az, hogy a soknemzetiségű történeti magyar állam, s annak egymással szoros kapcsolatban álló nemzeti társadalmi darabokra hullottak. „Minden Egész eltörött!” – amint sok minden mást a korabeli magyarországi valóságából, úgy ezt is Ady verssora fejezte ki a legtömörebben.

A felbomló, szomszédok által katonailag megszállt, a győztes nagyhatalmak által a nemzeti önrendelkezés elvének részrehajló érvényesítésével felosztott Magyarország XX. századi pályáját ez a világháborús katasztrófa határozta meg a legmélyebben. A magyar nemzetállami történelem kényszerpályája sokban különbözik és sokban hasonlít a szomszédokéhoz. Ezek a felemás, multietnikus nemzetállamok ugyanis egyszerre váltak a nagyhatalmak játékszerévé és a kölcsönös konfliktusok foglyává. Az elméleti feloldást jelentő európai egység megerősödéséhez is segítséget kínálhat a mostani hosszú évforduló. Jó lenne, ha a Nagy Háború emberközpontú történelme és európai emlékezete nem a korabeli nacionalista szembenállások megidézéséhez, nem a háborús és diplomáciai vereség fájdalmának továbbéltetéséhez, nem a sebek sózásához, hanem a történeti összefüggések, a multikauzális nemzetközi folyamatok megértéséhez, az európai nemzetek értelmes és békés együttélési kereteinek a kialakításához adna erőt.

23 Kovács Lajos: i. m. 33. rész. http://nagyhaboru.blog.hu/2015/01/05/_hej_pedig_de_kar_oldosni_egymast.

24 KONCSOL László: i. m. 75. p.